

ПАМ'ЯТЬ, ЧАС, ЛЮДИ

(невідомі сторінки з історії Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна)

Демократизація суспільства, зняття обмежень у доступі до архівів стали важливим фактором процесу переосмислення історії, можливості висвітлення нерозкритих свого часу тем. Однією з таких тем є доля наукових установ на окупованих у роки Великої Вітчизняної війни територіях, трагедія людей, котрі змушені були працювати в умовах окупаційного режиму.

Про стан та існування бібліотек на окупованих територіях практично нічого не відомо. Матеріалів, що висвітлювали б цей період, зокрема у житті Центральної наукової бібліотеки практично не збереглося. Тому наш обов'язок відновити сторінки історії бібліотекознавства, повернути з забуття імена бібліотекарів, які зберегли бібліотечні фонди і, на жаль, багато десятиліть вважалися напівзрадниками.

Папка документів 1941–1943 рр. розповіла нам про трагічну долю ЦНБ. З глибокою вдячністю згадую про безіменних колег, котрі ризикуючи життям, зберегли ці документи, що дозволило відтворити долю бібліотеки і визначити реальну шкоду, заподіяну її фонду.

Окремі епізоди висвітлили документи Харківського обласного державного архіву. Коли почалася війна, діяльність університету та його бібліотеки була підпорядкована завданням воєнного часу. У ЦНБ була сформована команда протипожежної оборони. Бібліотекарі брали участь у бойових чергуваннях, рили траншеї, навчалися у гуртках ГСО (готовий до санітарної оборони), курсах медсестер, організовували пересувки для обслуговування поранених.

На початку жовтня 1941 р. університет було евакуйовано до м. Кизил-Орда Казахської РСР. Готували до відправки й найціннішу частину бібліотечного фонду, але одержати обіцяний ешелон не вдалося. 25 жовтня радянські війська змушені були залишити Харків. За кілька днів до його окупації, рятуючи цінні фонди, співпрацівники відділу рідкісних видань разом зі своєю завідувачкою А.А.Борщ склали рукописи, інкунабули та стародруки до залізної скрині і закопали її під сходами книгосховища. Працівники учбової бібліотеки, за спогадами її директора А.Г.Іванової, ховали під пачками старезної навчальної літератури раритети з її фонду.

Після того як німецькі війська увійшли до міста, ЦНБ, як і бібліотеку ім. В.Г.Корленка, було опечатано, взято під варту і передано у відання міської управи. Доступ до неї дозволявся лише офіцерам вермахту за спеціальним посвідченням.

Після організації у місті біржі праці, окупаційна влада міста повідомила про поновлення діяльності окремих установ культури і освіти. До бібліотеки університету повернулися 13 співпрацівників. Слід зазначити, що до початку війни її штат складав 73 одиці.

Наказом по бібліотеці було заборонено виходити з її приміщення без дозволу.

З кінця 1941 р. бібліотекою керує Оксана Василівна Линтварева – досвідчений бібліотекар (закінчила Сорбонну у 1905 р.), котра пережила разом з колективом перші найважчі місяці окупації. З відомостей на зарплатню 1941–1942 рр. ми вперше дізналися, що заступником директора з наукової роботи у ЦНБ була дочка видатного українського історика Д.І.Багалій Ольга Дмитрівна Багалій.

О.В.Линтварева та О.Д.Багалій – ці дві немолоді жінки згуртували маленький мужній колектив бібліотеки – голодних та ослаблених людей, – задля їх виживання та порятунку ЦНБ. Ні холод, ні голод не могли вплинути на звичайний робочий

розпорядок і притаманне бібліотекарям відношення до справи. Архівні документи розповіли нам про те, що пережили ці люди за роки окупації.

У червні 1942 р. розпочалося страшне пограбування та знищення окупантами фондів найбільших бібліотек. Як свідчать документи, бібліотечні фонди міста привернули увагу окупаційної влади моло не з перших днів установлення "нового порядку".

Організатором "бібліотечної компанії", спрямованої на вилучення і вивезення з України культурних цінностей був штаб Альфреда Розенберга, рейхсміністра окупованих областей, та його філія у Харкові "Східна Україна". Було видано розпорядження "З приводу очищення книгозбірень", у відповідності до якого "очищенню від всілякої марксистської, більшовицької та єврейської літератури" підлягали фонди всіх бібліотек міста. У звітній документації університетської бібліотеки з'являється показник: відбір літератури згідно з вказівками штабу Розенберга. Серед вилучених були книги з геології, географії, геодезії, економіки, воєної та суспільно-політичної тематики, довідники. Цілеспрямованою акцією було також вилучення з харківських бібліотек картографічних видань. Університетська бібліотека позбулася зібраної за 140 років колекції вітчизняних та іноземних географічних, геологічних, історичних, астрономічних карт і атласів (всього 170 примірників). З її фонду були вилучені найцінніші видання західноєвропейської (переважно французької) класичної літератури початку ХІХ ст., книги з історії і культури єврейського народу, історії Польщі, Чехословаччини, Угорщини. Позначки на актах і списках зберегли прізвища функціонерів штабу Розенберга (доктор Ангер, доктор Рейхель), збереглися також їх розписки на одержання книг. Зазначено шлях проходження літератури.

На щастя, окупанти не встигли надати уваги відбору стародруків та рідкісних видань, певно, не мали кваліфікованих фахівців.

Непоправною втратою стало вилучення вітчизняних журналів соціально-економічного профілю, а також 520 комплектів газет за 1917–1940 рр.

Завдяки зусиллям бібліотекарів було збережено акти та списки більшості вилученої літератури. Всього за роки окупації бібліотека позбулася понад 60 тисяч книг та періодичних видань, ХДНБ ім. В.Г.Корленка – понад 500 тисяч.

Загальна вартість матеріальних збитків ЦНБ, спричинених німецько-фашистськими загарбниками, не враховуючи пошкодження будівлі, склала майже 2 млн. крб. Докладно питання про збитки, спричинені ЦНБ та іншим бібліотекам міста викладено у виданні, підготовленому Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей.

У важких умовах окупованого міста бібліотекарі ЦНБ продовжували свою роботу. Розставлялася література, повернена читачами, котрі евакуювалися, оброблялися бібліотеки вчених Д.М.Синцова, О.І.Білецького, Л.А.Булаховського, велася робота з каталогами, постійно здійснювалося пересувка книг, постраждалих від затоплення внаслідок руйнування вибухами книгосховища. Голод, холод страшної зими 1941–1942 рр., хвороби збавляли віку співробітникам. Збереглися акти на списання книг померлих бібліотекарів З.М.Гусової, Є.Ф.Ребиніна. В актах твори Пушкіна, Гюго, О'Генрі і А.Доде, Брет Гарта та Верхарна. А бібліограф Є.Ф. Ребинін в останні дні свого життя читав Де Крюї "Борьба со смертю". Символічно! Бібліотекарі до кінця залишалися з улюбленими книгами.

В архіві знайдено жахливий документ – лист директора ЦНБ від 14.03.1942 р. "До пана бургомистра 17 р-ну м. Харкова. Прошу дати відповідні розпорядження стосовно найшвидшого поховання співпрацівниці ЦНБ М.В.Попової. Остання не мала

ні рідних, ні близьких". Колектив був не в спроможності поховати свого товариша.

Їх залишилося 8 осіб, у тому числі 3 технічних працівники. Міськуправа наполягала на скороченні штатів. Керівництво бібліотеки 15.02.42 р. надіслало німецькому командуванню прохання, складене О.Д.Багалій, в якому аргументовано доводилась унікальність фондів бібліотеки, необхідність у фахівцях для роботи з ними і неможливість скорочення штатів. З документів видно, що скорочення не відбулося.

Безумовно, професіоналізм О.В.Линтваревої та О.Д.Багалій дозволили їм врятувати цінний фонд рукописів, рідкісних видань, зберегти колектив та майно бібліотеки.

Серед ділового листування знаходимо прохання про видачу дров та вугілля для опалення приміщень, будматеріалів для ремонту книгосховища, продуктових карток для співпрацівників. Для освітлення службових кімнат просять видати "гасу на три лампи".

В кінці жовтня 1942 р. трагічно загинула під колесами німецької вантажівки О.Д.Багалій. Згідно з її бажанням до ЦНБ було передано багаліївську бібліотеку – 725 примірників книг з історії України, Росії, всесвітньої історії.

У 1943 р. виконання обов'язків директора покладається на Василя Даниловича Ткаченка (до цього він завідував фондами). Про розміри руйнувань у бібліотеці свідчать його листи до міськуправи. Він настійно вимагає виділення скла (500 м²), заліза (100 листів), бо фонд потерпав від дощу та снігу і просто розкрадався (є акт про проникнення грабіжників до бібліотеки). У цих документах увагу привертає те, що в них немає й сліду підлабузнення та самоприниження. Кожен документ – свідчення про розуміння унікальності та цінності фондів, нагадування про відповідальність за їх збереження.

23 серпня 1943 р. Харків було звільнено від окупантів. До міста повертаються з евакуації викладачі університету, до

Центральної наукової бібліотеки – бібліотекарі, які не загинули під час окупації міста. Харківський університет є першим університетом України, що став до роботи на визволеній території. 1 вересня 1943 р. ректор А.Н.Русько підписує наказ про початок навчального року. Вже з 1 жовтня бібліотека починає обслуговувати читачів. Промерзлі-за роки окупації читальні зали, що опалювалися чотирма залізними грубками, заповнили студенти здебільшого у військових шинелях та гімнастерках.

Країна, котра пережила найстрашнішу з воєн, поверталася до мирного життя. Кожен день приносив радісні звістки про відновлення зруйнованого народного господарства, відродження культури. Газета "Комсомольская правда" у статті "Ценные книги возвращены библиотеке" (26 жовтня 1943 р.), повідомляючи про патріотичний вчинок завідувачки відділу рідкісних видань і рукописів, 53-річної Антоніни Борщ, писала,

що ... два роки знаходився цей скарб у землі. Нещодавно скриню було відрито. Все, що знаходилося в ній, збереглося. Тут давні альбоми італійського архітектора Піронезі, зразки яких є лише у Луврі, філософсько-математичний трактат Никомаха, конспекти Арістотеля "О небе", трактат "Начало" Евкліда, перші видання Коперніка, Галілея, Ломоносова, Лобачевського, листи Наполеона тощо, серед збережених книг перше видання "Капитала" К.Маркса, брошура В.І.Леніна "К деревенской бедноте", видана в 1903 р. у Женеві.

Відновлення пограбованого окупантами фонду стає для бібліотеки у перші повоснні роки першочерговим завданням. За спогадами її співпрацівників, частина вилучених книг була виявлена на дорогах війни і повернена до університету. Та це була лише невеличка часточка викраденого.

Випускник філологічного факультету університету 1951 р. Олександр Зіновійович Дун, зараз професор Худжанського державного університету, заслужений працівник освіти

республіки Таджикистан, у студентські роки розпочав свою трудову діяльність бібліотекарем в. учбовій бібліотеці університету. У своїх спогадах, надісланих на наше прохання, він пише: "... в 1946 р. на адресу учбової бібліотеки прибуло багато книжкових посилок з Німеччини. Виявилося, що десь на запасних коліях знайшли культурні цінності, вивезені з Харкова. Серед них були книги з ЦНБ ХДУ, головним чином, з питань геології. Поруч зі штампом ЦНБ були вже якісь німецькі штампи. Коли у бібліотеці з'ясували, що ці книги належать ЦНБ, їх, звичайно, туди і повернули. Сам я їх не бачив. Чи збереглися ці книги у бібліотеці?". На жаль, поки що слідів повернених книг виявити не вдалося. Після переінвентаризацій вони потонули у тримільйонному фонді. Та пошук продовжується.

В Україні проблема повернення бібліотечних цінностей знаходиться у компетенції Національної комісії з питань повернення культурних цінностей при Кабінеті міністрів, Ради з питань реституції бібліотечних фондів. У складі ради активно працює Ігор Якович Лосієвський – завідувач відділу рідкісних видань і рукописів ХДНБ ім. В.Г.Короленка. Ним підготовлено та передано в 1996–97 рр. Національній комісії аналітичний матеріал про збитки, заподіяні бібліотечним фондам Харкова в роки Другої світової війни, де представлено також документи Центральної наукової бібліотеки Харківського університету. Однак доля втрачених книг залишається невідомою.

Цивілізовані процеси розвитку культури, намагання спокутувати свою національну провину, що відчувається на всіх рівнях у сучасній Німеччині, вселяють надію на повернення культурних цінностей до України як акту доброї волі, акту остаточного примирення.

Через шістдесят років вирішене одне з найдраматичніших питань в історії найстарішої університетської бібліотеки – повернені з забуття імена тих скромних трудівників, котрі

зберегли безцінні фонди; це О.В.Линтварева, О.Д.Багалій, В.Д.Ткаченко, М.П.Самарин, О.П.Філіпов, М.Р.Чентупова, Е.Р.Ребинін, З.М.Гусова, М.В.Попова, Ф.П.Переродов, А.А.Борщ, Н.Г.Корнильєва, М.І.Мальцева, А.Т.Іванова. Їм наша вдячна пам'ять.

Література

1. Березюк Н.М. Дорога длиною в 200 лет // Очерки истории вузовских библиотек Харькова / Нар. укр. акад.; Под ред. В.И.Астаховой. – Х., 2001. – С.20–121.

2. Березюк Н.М. Дочь историка: Ольга Дмитриевна Багалей-Татарина (1889–1942 гг.) // Багаліївські читання в НУА III. Д.І.Багалій і культура Слобідської України: Програма та матеріали. Харків, 6 листоп. 2000 р. / Нар. укр. акад.; Редкол.: В.І.Астахова (голов. ред.) та ін. – Х., 2000. – 116 с.

3. Бібліотечні фонди Харкова в роки другої світової війни: Доля культурних скарбів України під час другої світової війни: Архіви, бібліотеки, музеї: Вип. 2 / Упоряд.: І.Я.Лосієвський, Н.М.Березюк та ін.; ХДНБК, ЦНБ ХДУ та ін. – К., 1997. – 102 с. – (Повернуті імена).

4. Восстановлена Харьковская научная библиотека // Правда. – 1945. – 8 янв.

5. Дун. А.З. Мои библиотечные годы. – Худжант, 2000. – Рукопись.

6. Журавский Ю.Н., Зайцев Б.П., Мигаль Б.К. Харьковский университет в годы Великой Отечественной войны. – Х.: Вища шк. Изд-во при ХГУ, 1989. – 151 с.

7. Ценные книги возвращены в библиотеку // Комсом. правда. – 1943. – 26 дек.

8. Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і доокруги). В Україні: Спогади. Т. 1. – Х.; Нью-Йорк: Вид. часопису "Березіль", 2001. – 428 с.